

■ Dan MOHANU ■ Ileana MOHANU¹

Tratarea suprafețelor arhitecturale, o etapă decisivă în păstrarea identității patrimoniului construit

■ **Rezumat:** Calificate adeseori, în practica intervenției asupra patrimoniului construit, ca zone de sacrificiu, suprafețele arhitecturale se află într-o permanentă instabilitate a statutului lor. Rezultat al confruntării între aspectul și structura unui edificiu de patrimoniu, epiderma unei construcții suferă clasări și declasări condiționate de oscilațiile doctrinare din domeniul conservării-restaurării, evoluția mentalității, a vieții spirituale, conjuncturile de natură politică, socială sau economică. Comentariul nostru se desfășoară în jurul a trei probleme majore: identificarea argumentelor din domeniul teoriei restaurării privind conservarea suprafețelor arhitecturale în sensul cel mai vast, de la tencuielile de finisaj la picturile murale; conservarea suprafețelor arhitecturale ca arheologie: rolul cercetării stratigrafice în ansamblul operațiunilor de conservare-restaurare a patrimoniului construit; reperele metodologice în restituirea suprafețelor arhitecturale: problema estetică; problema tehnică.

■ **Cuvinte cheie:** suprafețe arhitecturale, imagine, epiderma arhitecturală, intervalul istoric, viziune arheologică, cercetarea stratigrafică, lacune, reintegrarea lacunelor, autenticitate

■ Suprafețele arhitecturale reprezintă, în cazul arhitecturii tradiționale, caracterizată prin dubla existență a arhitecturii „ca interior” și a arhitecturii „ca exterior”, unul din elementele determinante pentru ceea ce am numi generic imaginea unei opere de artă, înțeleasă în sensul patrimonial cel mai larg.² Prezența, trecerea prin timp și supraviețuirea epidermei patrimoniului construit caracterizează în mod decisiv imaginea prin care un edificiu se impune în conștiința publică (foto 1).³ Culoarea, textura, „vibrația” aspectului mural al fațadelor face parte din expresia unei opere arhitecturale, influențându-i forma și dându-i un sens care adeseori, printr-o înfățișare iluzorie, sfidează sinceritatea materialelor unei construcții:

1 Dan MOHANU, prof., dr., restaurator-expert în domeniul conservării-restaurării componentelor artistice ale monumentelor istorice, profesor la Universitatea Națională de Arte, București, România; Ileana MOHANU, dr., inginer la CEPROCIM SA, București, România.

2 Cesare BRANDI, *Teoria Restaurării*, București, Meridiane, 1996, 179. Autorul vorbește despre tutelarea „omogenă și egalitară” a patrimoniului, cuprinzând „...operele de artă – înțelese în accepția cea mai vastă, cuprinzând ambientul urban, monumentele de arhitectură, de pictură și sculptură, de la vestigiul paleolitic până la expresiile figurative ale culturilor populare...”

3 Jean-Claude ROCHETTE, *Les problemmes de la peau des édifices anciens (mortiers, enduits, badigeons, décors peints)*, în „Architecture et décors peints: Amiens, Octobre 1989”, Paris, 1990, 42. Este analizat conceptul de *epidermă* a patrimoniului construit și modalitățile compatibile de intervenție asupra straturilor istorice ale suprafețelor arhitecturale.

Architectural Surfaces Treatment, a Decisive Stage in Preserving the Built Heritage Identity

■ **Abstract:** Often considered to be sacrifice areas in the course of interventions on built heritage, the status of architectural surfaces is in a continuous state of instability. Being the outcome of the confrontation between the look and the structure of a historic building, the skin of a building is the object of rankings and reclassifications conditioned by doctrinal fluctuations in the preservation-conservation field, by the evolution of mentalities and of spiritual life, by political, social or economic circumstances. The present paper unfolds around three main issues: identification of arguments contained by the conservation theory on the preservation of architectural surfaces in their broadest sense, from the most basic plastering to mural paintings; preservation of architectural surfaces as archaeology: the role of stratigraphic research in preservation-conservation operations carried out on built heritage; methodological landmarks in recreating architectural surfaces: the aesthetic problem; the technical problem.

■ **Keywords:** architectural surfaces, image, architectural skin, historical interval, archaeological vision, stratigraphic research, information gaps, filling the gaps, authenticity

■ In the case of traditional architecture, architectural surfaces are characterised by the architecture's double existence, as “interior architecture” and “exterior architecture”. This is one of the key elements for what we would generically call the image of an artwork, understood in its broadest heritage-related sense.² The pres-

1 Dan MOHANU, professor, PhD, qualified restorer in the field of artistic components conservation-restoration of historic buildings, professor at the National University of Arts, Bucharest, Romania; Ileana MOHANU, PhD, engineer at the CEPROCIM inc., Bucharest, Romania.

2 Cesare BRANDI, *Teoria Restaurării* (Bucharest: Meridiane, 1996), 179. The author writes about the “homogeneous and egalitarian” protection of built heritage, including “...artworks – understood in their broadest sense, including the urban setting, architectural historic buildings, paintings and sculptures, from paleolithic ves-

ence, its life throughout the years and the survival of the built heritage skin characterises the image through which a building imposes itself on public consciousness (Photo 1).³ The colour, texture and “vibration” of façade walls are part of the expression of an architectural work, influencing its shape and giving it a meaning that often defies, through an illusory appearance, the honesty of building materials: stone, brick, mortar or mere plastering. Architectural surfaces can undergo an evolution of the “discourse” ranging from the pure abstraction of the final plastering, unequivocally expressing the nature of the materials it is made of, up to the broadest iconographic display (Photo 2) or the most ambitious *trompe l’oeil*, capable of radically determining our perception of the built heritage.⁴

A few observations arising from this brief comment:

- architectural surfaces, with all their forms, represent a decisive component of built heritage identity;
- the deterioration, mutilation, disappearance or arbitrary replacement of the architectural skin with all of its decorative or iconographic message is one of the major contributions to the loss of built heritage authenticity;
- the correct restitution of a historic building through the conservation intervention depends on our understanding and treatment of architectural surfaces.

Therefore it is highly necessary to clarify the methodological structure used to address the observations formulated above.

Stratigraphy research

■ A first step in our methodological construction is to set at the foundation of the intervention on the architectural skin an archaeological vision, which requires the interconnection of at least two interdependent actions: *archive research* and *stratigraphic research*. The documentation must be investigated critically, in all its complexity, from the written document and oral information – local tradition – to the documentation represented by images, drawings, paintings and photos extracted from various existing sources. Memory, preserved thanks to vedute, travel sketches (Photo 3), easel painting, postcards or

tiges up to the figurative expressions of folk cultures...”

3 Jean-Claude ROCHETTE, “Les problèmes de la peau des édifices anciens (mortiers, enduits, badigeons, décors peints),” *Architecture et décors peints: Amiens, October, 1989* (Paris: 1990), 42. The concept of skin of the built heritage is under analysis, as well as the most suitable ways to carry out interventions on the historic layer of architectural surfaces.

4 On the relation between the architectural skin in the case of mural paintings and architecture, see the chapter “The specific character of mural painting” in MORA – PHILIPPOT’s treaty: *Conservarea picturilor murale* (Bucharest: Meridiane, 1986), 27-33.

■ Foto 1. Biserica din Deal din Sighișoara după lucrările de conservare-restaurare: un exemplu de dialog între spațiul architectural și epiderma sa în diferite ipostaze

■ Photo 1. The Church on the Hill in Sighișoara, following the preservation-conservation works: an example of dialogue between architectural space and architectural skin in different aspects

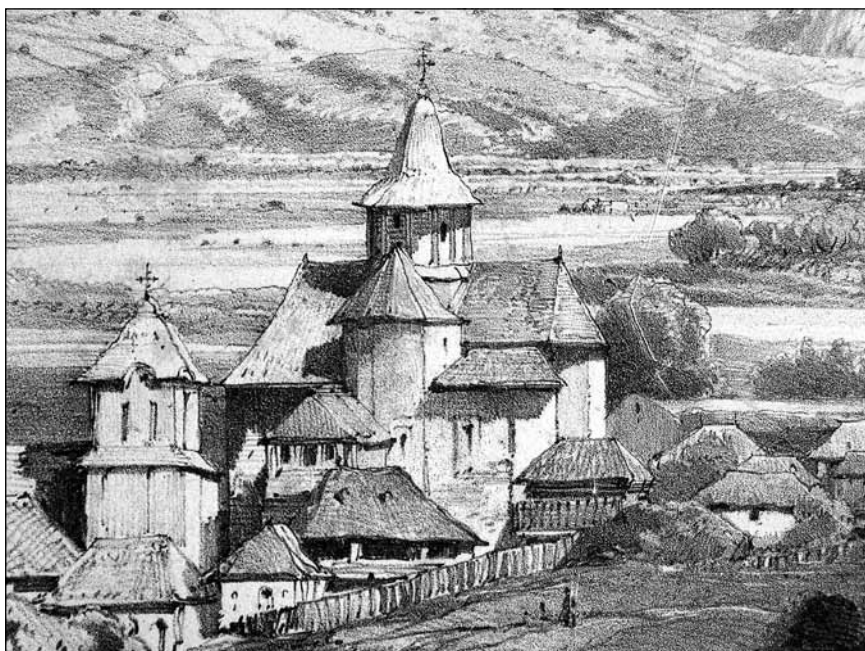

■ Foto 2. Biserica Doamnei din București. Peretele de Vest al pronaosului cuprinzând o parte din pictura zugravilor Constantinos și Ioan

■ Photo 2. Church of Our Lady in Bucharest. The western wall of the narthex painted by church painters Constantinos and Ioan

piatra, cărămida, mortarul sau simpla tencuială. Suprafețele arhitecturale pot trăi o evoluție a „discursului”, de la abstracțiunea pură a tencuieiilor de finisaj și protecție, exprimând fără echivoc natura materialelor ce le compun, până la ampla desfășurare iconografică (foto 2) sau la cel mai ambițios *trompe l’oeil*, capabil să determine în mod radical percepția spațiului construit.⁴

4 Despre raportul între epiderma arhitecturală în cazul picturii murale și arhitectură a se vedea capitolul „Caracterul specific al picturii murale” din tratatul lui MORA – PHILIPPOT, *Conservarea picturilor murale*, București, Meridiane, 1986, 27-33.

■ **Foto 3.** Biserica Domnească din Curtea de Argeș văzută de Michel BOUQUET în Album Valaque, 1843

■ **Photo 3.** The Princely Church in Curtea de Argeș as seen by Michel BOUQUET in his Album Valaque from 1843

Câteva observații decurg din acest scurt comentariu:

- suprafețele arhitecturale, în oricare din ipostazele lor, reprezintă o componentă decisivă a identității patrimoniului construit;
- degradarea, mutilarea, dispariția sau înlocuirea arbitrară a epidermei arhitecturale, cu întreg mesajul ei decorativ sau iconografic, constituie una din contribuțiile majore la pierderea autenticității patrimoniului construit;
- restituirea corectă, în actul restaurării, a unui monument istoric este dependentă de modul în care înțelegem și tratăm suprafețele arhitecturale.

Se impune, prin urmare, să clarificăm structura metodologică în interiorul căreia se poate răspunde observațiilor formulate mai sus.

Cercetarea stratigrafică

■ Un prim pas în construcția metodologică este acela de a pune la baza intervenției asupra epidermei arhitecturale o viziune arheologică, fapt care presupune conectarea a cel puțin două acțiuni interdependente: *investigația de arhivă* și *cercetarea stratigrafică*. Fondul documentar, preluat critic, trebuie văzut în toată complexitatea lui, de la documentul scris și informația orală – tradiția locului – la documentația prin imagine, desenată, picturală sau fotografică, extrasă din diversele surse posibile. Memoria, conservată în vedute, schițe de călătorie (foto 3), picturi de șevalet, cartoline sau imagini fotografice, servește anamnezei patrimoniului construit și formulării unui diagnostic adecvat.

Cercetarea stratigrafică, organizată sistematic *in situ*, reprezintă calea prin care putem reface trecerea prin timp a unui monument istoric. Similare investigațiilor arheologice, sondajele stratigrafice practicate în câmpul suprafețelor arhitecturale constituie trepte prin care coborâm în intervalul istoric situat între momentul edificării unei construcții și cel al cercetării noastre. Esențială pentru actul restaurării, cercetarea stratigrafică pune următoarele probleme metodologice:

photographic images is used in the anamnesis of built heritage and so as to draw up an adequate diagnosis.

Stratigraphy research, systematically organised *in situ*, is a way through which we can recreate a historic building's adventure throughout time. Similar to archaeological investigations, stratigraphic surveys carried out in the field of architectural surfaces are steps enabling us to go down to the historical interval situated between the moment a building was erected and that of our research. Stratigraphic research is essential to the conservation process and poses the following methodological problems:

- stratigraphic research can damage the image of the historic building acquired throughout its history, which has entered public awareness;
- through its very nature, the archaeology of mural paintings or that of the architectural skin leads to the various historic layers, while causing a discontinuity of the surfaces and providing a key to the historic building's journey through time (Photo 4);
- the new image, acquired by highlighting the historic layers existing in the architectural surfaces, can put up for discussion the comeback to a surface with more severe deteriorations and deficiencies than that of its initial state;

■ **Foto 4.** Corulul Bisericii din Deal (Sighișoara) cuprinzând traveea cu reprezentarea Sf. Magdalena cu donator din lunetă și tencuielile istorice pe care au fost descoperite ramele pictate ale unor dispărute ex-voto-uri

■ **Photo 4.** The northern wall of the choir in Church on the Hill (Sighișoara) including the bay with the representation of St. Magdalene with donor from the lunette, and the historic plastering on which the painted frames of some missing ex-votos were found

- the reconfiguration, following the stratigraphic research, of the authentic image of the historic building can be conflictual to the image of the building that has already entered public awareness;
- research carried out at the historic plastering level or that of the mural paintings can bring to life hidden deteriorations or details belonging to valuable historic periods (Photos 5a-5b), which alters the initial program and conservation solutions originally proposed.

Treatment of the architectural surfaces: methodological problems

■ The damage caused by stratigraphic surveys to the surface unit reveals unknown aspects of a historic building, landmarks that are often meaningful regarding the way architecture was perceived in various historic periods, concerning the existing additions and reconstructions, interventions marking particular events or mentality changes. All these issues must be the object of a critical assessment leading to a conservation solution based on the balance between the two Brandian instances, the historic and aesthetic one. While

■ **Foto 5. a-b.** Biserica Domnească din Curtea de Argeș; restituirea prin cercetarea stratigrafică a imaginii autentice. Sf. Evangelist Marcu din pandantivul de Nord-Est înainte și după recuperarea imaginii de sub repictări

■ **Photo 5. a-b.** The Princely Church in Curtea de Argeș, St. Mark the Evangelist from the North-East pendant, before and after recovering the authentic image from under the existing painting

■ **Foto 6.** Lacune integrabile și neintegrabile în Judecata de Apoi din pridvorul Bisericii Doamnei din București

■ **Photo 6.** Church of Our Lady in Bucharest. An area left unfinished in the votive painting in the narthex

- cercetarea stratigrafică poate provoca distrugerea unei imagini a monumentului istoric dobândită în decursul istoriei sale și intrată în conștiința publică;
- prin natura ei, arheologia picturilor murale sau a epidermei arhitecturale deschide drumul către diferitele straturi istorice, provocând în același timp discontinuitatea suprafețelor și asigurând lectura trecerii prin timp a monumentului istoric (foto 4);
- noua imagine, dobândită prin decelarea straturilor istorice aflate în suprafețele arhitecturale, poate să pună în discuție reîntoarcerea la o suprafață cu uzuri și lacune mai ample decât în situația inițială;
- reconfigurarea, în urma cercetării stratigrafice, a imaginii autentice a unui monument istoric poate intra în conflict cu imaginea acestuia fixată în conștiința publică;
- cercetarea, la nivelul tencuielilor istorice sau a picturilor murale, poate scoate la lumină degradări ascunse sau detalii aparținând unor etape istorice valoroase (foto 5a, 5b), fapt ce modifică programul și soluțiile de restaurare propuse inițial.

Tratamentul suprafețelor arhitecturale: probleme metodologice

■ Distrugerea unității de suprafață prin sondajele stratigrafice dezvăluie ipostaze necunoscute ale unui monument istoric, repere adeseori edificatoare privind percepția arhitecturii în diferitele epoci, adaosurile și refacerile, intervențiile ce marchează evenimente sau schimbări de mentalitate. Toate aceste aspecte trebuie să constituie subiectul unei evaluări critice și să conducă la o soluție de restaurare bazată pe echilibrul între cele două instanțe brandiene, istorică și estetică. În tot acest proces al asigurării lecturii epidermei arhitecturii un rol decisiv îl are reîntegrarea lacunelor.

BRANDI a exprimat cu claritate argumentele filologice și cele ale esteticii formale privind decizia și modalitatea de reîntegrare a acestora. Ceea ce lipsește din textul/imagine impune decizia reîntegrării în funcție de raportul între certitudine și ipoteză pe care o presupune refacerea spațiilor

■ **Foto 7.** Scena Pogorării Duhului Sfânt din naosul Bisericii Doamnei din București. Restaurarea a păstrat memoria distrugerii picturii lui Constantinos tratând lacunele provenite din martelări ca nereconstituibile
■ **Photo 7.** Scene representing the Whit Sunday in the nave of Church of Our Lady in Bucharest. The restoration preserved the memory of Constantinos's painting destruction by treating the gaps arising from hammerings as unreconstructable

■ **Foto 8.** Martelări nereconstituibile din câmpul picturii murale la Biserica Doamnei din București
■ **Photo 8.** Unreconstructable hammerings from the field of the mural painting of Church of Our Lady in Bucharest

lacunare (foto 6). Acolo unde începe ipoteza reconstituirea încetează, afirmă sentențios BRANDI. În același timp, autorul Cartei Restaurării exclude analogia din planul metodologic al restaurării,⁵ denunțând modul în care aceasta poate infiltra în substanța autentică a obiectului de patrimoniu intervenția arbitrară și falsul.

Evaluarea anvergurii și calității discontinuităților provocate de lacune este singura cale care, cel puțin teoretic, ne conduce la soluția de reintegrare. Ea nu ar trebui substituită, așa cum se întâmplă de multe ori cu deciziile prestabilite, determinate de preeminența temporară a unor factori economici sau politici. În acest sens, monumentele istorice pendulează între două condiții extreme: abandonul până la deliberata lor declasare, urmată de demolare și cucerirea terenului pe care se află, sau reconstituirea *ex novo* într-un spirit festiv și de elan comercial care ascunde de multe ori o ireversibilă pierdere a autenticității.

Teoria brandiană ne-a lăsat reperele unei metodologii de reintegrare a lacunelor pe care trebuie să o preluăm critic, într-o atitudine suplă și nedogmatică (foto 7). Decizia tratării lacunelor se face numai după evaluarea lor critică: lacune nereconstituibile și lacune ce permit, sub o formă sau alta refacerea continuității lecturii imaginii. În ambele cazuri intervenția se bazează pe câteva principii:

- existența unei documentații solide, de necontestat, aflată la baza deciziei și soluției de reintegrare;
- preeminența originalului cu păstrarea nealterată a patinei și urmelor trecerii sale prin timp;
- caracterul distinctiv al intervenției, permițând lectura diferențiată a suprafețelor reintegrate față de cele originale; emergența originalului în raport cu intervenția de conservare-restaurare (foto 8);
- eliminarea din actul conservării-restaurării a reconstituirilor analoge sau ipotetice;
- reversibilitatea intervenției de reintegrare.

⁵ „...se respinge posibilitatea intervenției prin *analogie* asupra operei de artă mutilate și fragmentate, deoarece procedura prin analogie presupune ca principiu echivalarea unității intuitive a operei de artă cu unitatea logică în care gândim realitatea existențială.” BRANDI, *op. cit.*, 47.

granting a determining role to architectural skin reading, a decisive role is played by the reintegration of existing gaps.

Brandi clearly expressed philological arguments and arguments related to formal aesthetics on decision-making and their reintegration mode. Whatever is lacking from the text/image triggers the decision whether to reintegrate or not, according to the certainty – hypothesis ratio that was required by the reconstruction of gaps (Photo 6). Reconstruction ends where assumptions begin – claimed Brandi sententiously. The author of the Restoration Charter simultaneously excludes analogy from the methodological plan of the conservation,⁵ denouncing the way in which it can cause arbitrary intervention and falsehood to infiltrate into the authentic substance of the heritage object.

The assessment of the scope and quality of discontinuities caused by gaps is the only thing that leads, at least in theory, to the reintegration solution. It should not be substituted, as it is often the case with pre-established decisions determined by the temporary pre-eminence of economic or political factors. In this respect, historic buildings hang between two extreme conditions: from their abandonment up to their deliberate reclassification, followed by their demolition and the conquest of the land on which they stand, or the reconstruction *ex novo* in a festive spirit and with a commercial enthusiasm often concealing an irreversible loss of authenticity.

⁵ “...the option of an intervention through *analogy* upon a mutilated, fragmented artwork is rejected, as the procedure through analogy involves the principle that an artwork's intuitive unity should be equivalent to the logic unity in terms of which we are conceiving the surrounding reality” [free translation]. Brandi, *Teoria Restaurării*, 47.

The Brandian theory provided us with the landmarks of a methodology used for reintegrating gaps that we have to use with a critical mind and a flexible, non-dogmatic attitude (Photo 7). The decision to address the existing gaps is only carried out after their critical assessment: gaps that cannot be rebuilt and gaps that allow for the rebuilding, one way or another, of continuity in the image reading process. In both cases, the intervention is based on a few principles:

- the existence of a solid, unquestionable documentation on which the decision-making process and reintegration solution are based;
- the pre-eminence of the original while preserving its patina unaltered, as well as traces of its passage through time;
- the distinctive character of the intervention, allowing for a differentiated reading of the reintegrated surfaces facing the original ones; the emergence of the original in relation to the preservation-conservation intervention (Photo 8);
- elimination of analogues or hypothetical reconstructions from the preservation-conservation process;
- reversibility of the reintegration intervention.

Bibliografie/Bibliography

- BRANDI, Cesare, *Teoria Restaurării*, București, ed. Meridiane, 1996.
- GIANTOMASSI, Carlo, *L'intervento di restauro del 1991 agli affreschi della Cappella Mazzatosta: revisione di un restauro storico*, în „La teoria del restauro nel Novecento da Riegl a Brandi”, Viterbo, 2003.
- MOHANU, Dan, *Arheologia picturilor murale de la Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș*, București, A.R.A., 2011.
- MOHANU, I., ANDREESCU, E., AMYICA, F., MOHANU, D., *Materiale liante destinate conservării și restaurării suportului picturilor murale prin operațiuni de chituire – aplicații in situ*, în „Revista Română de Materiale”, vol 34, nr. 3/2004, 244-251.
- MOHANU, I., GOMOIU, I., MOHANU, D., NASTAC, D., *Mortars for Conservation-Restoration of Wall Painting Support in Rupestral Churches*, în ”2nd Conference on Historic Mortars - HMC 2010 and RILEM TC 203-RHM final workshop”, ed. VÁLEK J., GROOT, C., HUGHES, J. J., RILEM Publications SARL, 2010, 1105-1112. MORA, L., MORA, P., TORRACA, G., BONITO, V. A., *A coordinated Methodology for the treatment and study of the peristyle garden wall of the house of Menander, Pompeii: an interim report*, Bologna, Congresul ICC, 1986.
- MORA, P., MORA, L., PHILIPPOT P., *Conservarea picturilor murale*, București, ed. Meridiane, 1986.
- ROCHETTE, Jean-Claude, *Les problemes de la peau des edifices anciens (mortiers, enduits, badigeons, décors peints)*, în „Architecture et décors peints: Amiens, Octobre 1989”, Paris, 1990.

■ **Foto 9.** Judecata de Apoi, datorată picturului Valentinus, de pe peretele estic al navei Bisericii din Deal (Sighișoara) după operațiunile de conservare-restaurare

■ **Photo 9.** The Last Judgement, attributed to painter Valentinus, on the nave's eastern wall in Church on the Hill (Sighișoara) following the preservation-conservation works

■ **Foto 10.** Cea mai veche pictură a Bisericii din Deal descoperită în bolta traveii sudice de la parterul turnului. Autorul restaurării: Romeo GHEORGHÎĂ

■ **Photo 10.** The oldest painting in Church on the Hill, discovered in the vault of the southern bay at the tower's ground floor. Restorer: Romeo GHEORGHÎĂ